

ЕПИДЕМИЈЕ У ИСТОРИЈИ И ИСТОРИОГРАФИЈИ СА НАРОЧИТИМ ОСВРТОМ НА СРПСКО ИСКУСТВО

Др Радован Пилиповић,

виши архивиста, Архив Српске православне цркве,
Београд, Република Србија
E-mail: beriozushka@gmail.com

Историографија се, на одређене начине, веома рано почела бавити историјом здравства, са посебним нагласком на повест болести, нарочито зараза и епидемија. Од антике, преко средњег века до модерног доба, људи су трпели веће интервале инфективних болести као што су куга, разне грознице и вируси. Такве болештине су односиле велики број људских жртви правећи пустош у свету. Нажалост и наше савремено доба пролази кроз искушења једне пандемије.

1. Болести, заразе и епидемије као историографска тема

Свакако је у историографији о заразама најзначајнија и највише упамћена „Црна смрт“, епидемија куге која се из Азије, преко Златне Хорде пренела у Европу, оставивши трага у друштву, култури, религији, етосу и приватном животу, од 1347. до 1353. године. Према *социомедицинској* теорији „жаришта која се пале“, појављивали су се закономерни таласи ове болести. Након поменутог највећег интервала, куга се јављала све до краја XV века. Гледано у светским токовима, зна се за кугу у Лондону 1563. и 1665–66 године, а ту спада куга у Русији 1654–55 („моревое поветрие“)¹, која се у Москви поновила и 1771. године. Та куга у Москви, праћена „чумним бунтом“ (кужном побуном), резултирала је употребом војске од стране државе, убиствима на стотине људи у немирима и, на крају крајева, погибијом московског архиепископа Амвросија

1) Опширније: John T. Alexander, *Plague in Muscovy, 1500—1700 (Bubonic Plague in Early Modern Russia, Public Health and Urban Disaster)*, Oxford 2003.

Зертис-Каменског (1708–1771). Становништво је већ тада било изиритирано религиозним поводима: забраном да се целивају иконе, нарочито икона Богољубске Мајке Божије, што се том приликом прелило у веће социјално незадовољство. Болест која је опседала главни град Русије, пренела се са Истока даље, па је из Молдавије, преко турских заробљеника („*turba Turcarum*“) дошла и на просторе Хабзбуршке монархије.¹

Лекари, по своме образовању, у прегледним радовима истичу примере епидемија као посебне друштвене процесе који утичу на светску историју. Медицинарско знање и запажања су драгоцени и незаменљиви, али, са друге стране без прокинућа у сву разноврсност наративних и документарних извора и друштвено-политичког контекста не би се могла створити шира слика о болестима из прошлости. Примери страдања становништва Мексика од зараза коју су донели европски колонизатори у XVI веку или паћење Наполеонове армије од тифуса у походу на Русију 1812. године јесу карактеристични примери који довољно указују на повезаност епидемија са светским историјским токовима.²

У француском Медитерану позната је Марсејска куга 1722. године, а таласи кужних напада се нижу до Сибирске куге 1811, затим куге у Севастопољу и Одеси 1830. и 1837. године. Манџурска куга из 1910, а крајем XIX века заразе у Индокини и на Далеком Истоку омогућили су европској медицини да се изблиза проуче микробиолошки узрочници болести – бакцил куге који се посредством инсеката преносио на човека.

Од класичне европске старине, оне антике обавијене паучином, заразне болести су присутне у историографском стваралаштву. Тукидидов опис куге у Атини у доба Перикла (*Пелопонески рат*, II, 47-54)³ постао је мера стилске фигуре епидемије код потоњих писаца, византијске

1) Gustavus Orrareus, *Descriptio pestis quae anno 1770. in Jassia et 1771. in Moscu grassata est*, Petropoli 1784, 1.

2) Jelena Barišić, „Утјечај болести на повјест – примјер епидемија“, *J. appl. health sci* 5 (2) (2019), 225-236.

3) Thucydides, with an English translation by Charles Forster Smith of the University of Wisconsin in four volumes, *History of Peloponnesian war*, books I and II, London 1956, 340 и даље.

књижевнике нарочито. Тај одломак из „Пелопонеског рата“ је ушао у антологије античке књижевности, као боље и драматичније место у, иначе оптерећеном, приповедању.¹ Атинска кућа је предмет историографских, али и медицинских – палеобактериолошких истраживања.² Чувено „кужно место“ из друге књиге „Пелопонеског рата“, превео је, некако узгред, у домаћој академској јавности Веселин Чајкановић (1881–1946).³ Учестало умирање од заразних болести памти се у Сиракузи (у IV веку п. н. е), а у Хипократовим списима она поглавља насловљена са „епидемије“, настављају се на редове о обичним болестима, чиме је показано како је античка медицина правила разлику између уобичајеног и масовног обољевања. Рановизантијска историја зна за „Јустинијанову кућу“.⁴ Симптоми куће су били: грозница, главобоља, отицање лимфних чворова, упала плућа и мозга, а све то је изазивано инфекцијама бактерије *pasteurella pestis*, микроорганизма који се од друге половине XIX чешће назива и препознаје као *yersinia pestis*.⁵ Нова истраживања су показала да је ова бактерија била присутна у Европи још у VI веку и да је изазивач Јустинијанове куће.⁶ Остали подаци о епидемијама у Византији праћени су равномерно ауром хришћанског провиденцијализма, понекад сасвим неосетно трансформисаног у благи фатализам, који је, генерално гледавши, хришћанству несвојствен. Цариградска епидемија куће у VIII веку коришћена је код хроничара Те-

1) Видети: *Ex Thucyde institutum funebris orationis apud athenienses; et Periclis oratio funebris item pestis atheniensis. Omnia ordine ex libro secundo historiae*, Glasgae 1755.

2) Најновији значајан стручни рад: Robert J. Littman, „The plague of Athens (Epidemiology and Paleopathology)“, *Mount Sinai Journal of Medicine*, 76 (2009), 456-467; стпоро историографски: Javier Martinez, „Political Consequences of Plague of Athens“, *Graeco-Latina Brunensia*, 22-1 (2017), 135-146.

3) Веселин Чајкановић, „Гукидидов опис атинске куће“, *Нова искра*, бр. 4, год. X, (1911), 113-114.

4) Lee Mordechai, Merle Eisenberg, „Rejecting Catastrophe: The Case of Justinianic Plague“, *Past and Present, The Past and Present Society*, № 244 (2019), 3-50.

5) Назив *Yersinia* потиче од презимена биолога Александра Јерсина (Alexandre Yersin, 1863–1943) који је у последњој деценији XIX века изоловао бактерију изазивача „бубонске куће“ у Нијачангу (Вијетнам), види: Т. В. Тутубалина, „Човек, открившији миру возбудитеља чуми“, *Здоровье. Медицинская экология. Наука*, 4 (67), (2016), 80-83, као и: Lauren Dizney, *Yersinia pestis: The Causative Agent of the Plague*, Gardner-Webb University 2001; Ruifu Yang, Andrey Anisimov, *Yersinia pestis: Retrospective and Perspective, Advances in Experimental Medicine and Biology* 918, Springer 2016.

6) D. M. Wagner, „Yersinia pestis and the Plague of Justinian 541-543 AD: a genomic analysis“, *The Lancet infectious diseases*, vol. 14, issue 4, 319-326.

офана као пример божанске казне за грехе цара Константина V Копронима (741–775) према иконама и монаштву које се, насупрот њему, залагало за иконопоштовање.¹

Први трактати о куги, печатани у раном европском таласу модерних инкунабула, дају понеке савете како се болест може лечити и зауставити превентивно. Те књиге, медицинске, али заправо богословске, говоре и о путевима ширења зараза. До друге половине XVII века сматрало се да се куга и друге пратеће заразе, преносе ваздухом и да у „благорастварању“ драгоцених удисаја, тј. у поремећају истих, треба тражити узроке ширења болештине.² У суштини, сви ти савети, било да долазе од умировљених алхемичара или од званичних духовника Западне цркве сводили су се на неку врсту необавезујуће и неозбиљне, лепршаве и једноставно препознатљиве алтернативне медицине. У том погледу лекар Гијом Гратарело (Gulielmus Gratarolus) је у свом приручнику саветовао да се користе ароматичне травке у исхрани што се, по њему, добро одражава на човеков имунитет.³ Одмах после њега исту тему на сличан начин обрађивао је Герард Бергеншки (Gerardus Bergensis) који препоручује копање корења и израду превентивних сирупа.⁴ Теодор Безе (Theodorus Bezae) је распрострањење болести приписивао природним узрочницима, али и Божијој вољи.⁵

Скоро у исто време, године 1641. православни свештеник Синадинос из Сереза је описао кугу у том граду са приличном унетошћу у проблематику, пруживши одређене савете на фону народног лекарства⁶, додавши да је куга косила Бугаре, Србе, Влахе и Арбанасе.⁷

1) Dragoljub Marjanović, „Memories of plague in late 8th and early 9th century byzantine historiography“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae*, 38 (1-2), 2019, 8–20.

2) J. N. J., *Theses de causis pestis in aere quas amplissimae facultatis medicae consensu praeside Philippo Jacobo Phil. et Medic. D. P. P. Examini Eruditorum submitit Abrahamus, Reg. Pruss., Regiomonti* 1687.

3) *Pestis descriptio, causae signa omigena, et praeservatio*, authore Gulielmo Gratarolo Bergomate Medico, Parisiis 1561.

4) Gerardi Bergensis medici iurati Reip. Antverpiensis, *De pestis perservatione libellus*, Antverpiae 1565.

5) Theodori Bezae, *De pestis contagio et fuga dissertatio*, Lugdunum Batavensis, 1636.

6) Надя Манолова-Николова, Милена Петкова-Енчева, *За чумната епидемия на Балканите в край на XVII – началото на XVIII век, у: Културна и медицинска антропология (Сборник в чест на проф. Минчо Георгиев)*, София 2015, 166–171.

7) *Зографската обител „Св. Георги Победоносец“ и Солун, у: Солун и Българите:*

Када је „физикус“ Пијетро Кастро писао историју куге у средишњим деловима и на северозападу Апенинског полуострва, средином XVII века, сабравши искуства за поуку и опомене генерацијама које долазе, радио је то под знаком „Петокраке спасења“ (*Pentagonum salutis*) који је садржавао слова античке богиње здравља, чије име асоцира на одржавање чистоте – „Хигиј(ен)е“ (ΥΓΙΕΙΑ).¹ Следивши, свесно или не, његов траг, лекар који је лечио кугу у Срему Франц фон Шрауд (1761–1806) имао је прилику да, након век и по, дода географску одредницу латинској речи *pestis*, када је објавио двотомну *Historia Pestis Sirmiensis annorum 1795. et 1796.* која је главни извор о кути која је тада погодила Горњи Срем, Ириг са околином и Вуковар.² Овај Немац, рођен у Пешти, је у Срему допунио своје искуство, после лечења и санирања последица ердељске куге.³

Већина прегледа развоја истриографије о „Црној смрти“, тзв. „бубонској кути“, попуњен је радовима на енглеском језику који стављају у фокус Британска острва и средњовековну Енглеску.⁴ Наравно, они радови са свеобухватнијом концепцијом, синтезе и монографије усмерене су на генезу епидемије на читавом Европском континенту, али и на простору Евроазије.⁵

Код Срба се заразама и њиховом историјом студиозно бавио лекар и историчар медицине Реља Катић и његова заокружена монографија о заразама код Срба је и данас

Историја, памет, свјермије, Софија 2019, 33. Уп. P. Odorico et collab. S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmezas, *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVII-e siècle)*, Paris, Editions de l'Association Pierre Belon, 1996, 170-171.

1) *Pestis Napolitana, Romana et Genuensis annorum 1656. et 1657*, fidei narratione delineata et commentariis illustrata dictanta suis medicina practica studiosis Petro Castro, Veronae 1657.

2) *Historia Pestis Sirmiensis annorum 1795. et 1796*, iussu regio scripsit Franciscus Schraud, t. 1-2, Budae 1802.

3) *Adami Chenot condam S. C. R. A. M a consiliis medicis et Transilvaniae protomedici Historia pestis transilvanicae annorum 1770. et 1771*, opus posthumum iussu regio edidit et praefatus est Franciscus Schraud, Budae 1799. Биографска цртица о Шрауду: Karponcsay Karoly, *Schraud Ferenc emlékezete (У спомен на др Ференца Шрауда, у: Симпозијум „200-годишњица сремске-иришке куге“ (зборник радова)*, Нови Сад 1996, 48-55.

4) Видети: Gordan Ravančić, „Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća“, *Povijesni prilozi* 33 (2007), 195-213.

5) Philip Ziegler, *The Black Death*, London 2007; J. Ole Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge 2004; Robert S. Gottfried, *The Black Death – Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, New York – London 1985; Norman Cantor, *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made*, New York 2001, постоји српски превод: Norman Kantor, *U vrtlogu kuge (Crna smrt i svet koji je ona oblikovala)*, Beograd 2010; *The Black Death*, ed. Don Nardo, San Diego 1999.

подстицај за друга истраживања.¹ Историчари који су се бавили или се баве болестима кроз дијахрони контекст и на ширем пољу друштвене историје јесу Богумил Храбак², Марија Коцић, Харис Дајч, Никола Самарџић³ и Боро Бронза.⁴ Својом синтетичношћу издваја се рад Данијела Панзак о кути у Османском царству.⁵ Исте хронолошке одреднице за историју кужних налета на бугарске земље узима и историчарка Нађа Манолова.⁶

Литература о заразним болестима, посебно кути, на европском западу, је обимна и изгледа практично неисцрпна. О овој теми већ постоје речници и енциклопедије.⁷ Најопштија књига, данас, на руском језику о историји куге, јесте она коју је написао брачни пар Супотницки, у два тома, а ту је историја болести подељена на „добактериолошки“ и „бактериолошки период“.⁸ У истом смилсу историографски утемељена, која је писана са увидом у прошлост и друштво Златне Хорде и пратећих болести јесте монографија Тимура Фаритовича Хајдарова, рад који сажима његова историјска чумо/куголошка („чумоведческаја“) истраживања, а који је данас незаобилазан за проучавње евроазијске позорнице

1) Реља Катигћ, *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд 1965.

2) Богумил Храбак, „Куга у Балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године“, *Историски гласник*, 1-2 (1957), 19-37; Исти, „Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463-1800“, *Историјски зборник*, год. II, број. 2 (1981), 5-41; Исти, „Talisi kuge na bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463-1800“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 29 (1989), 19-36.

3) Marija Kocić, Nikola Samardžić, „Kuga u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 38 (1-2), (2019), 30-80; Marija Kocić, Haris Dajč, „Kuga u ranomodernom Beogradu: uzroci, strahovi, posledice“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 33 (1), (2014), 152-161.

4) Boro Bronza, „Austrian Measures for Prevention and Control of the Plague Epidemic Along the Border With the Ottoman Empire During the 18th Century“, *Scripta medica* (2019), 177-184.

5) Daniel Panzac, *La Peste dans l' Empire Ottoman (1700-1850)*, Louvain 1985, као и новија књига: Nühret Varlik, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Chicago 2008; Исти, *Plague and the Contagion in the Islamic Mediterranean*, Newark 2017.

6) Нађа Манолова-Николова, *Чумавите времена*, Софија 2004.

7) William H. McNeil, *Plagues and peoples*, New York 1976; *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, ed. George Childs Kohn, New York 2007; прегледан је рад: Elizabeth Carpentier, „Autour de la Peste Noire: Famines et Epidemies dans l'Histoire du XVIe Siecle“, *Annales: Economies, Societes, Civilisations*, 17 (1962), 1062-1092.

8) М. В. Супотницкиј, Н. С. Супотницкаја, *Очерки по историји чуми*, Кн. I, *Чума добактериолошког периода*, Москва 2006; М. В. Супотницкиј, Н. С. Супотницкаја, *Очерки по историји чуми*, Кн. II, *Чума бактериолошког периода*, Москва 2006.

„Црне смрти“.¹

Класичан период „Црне смрти“ на Балканском полуострву може се детаљније пратити захваљујући сачуваним списима Дубровачког архива, а на основу таквих докумената су написани најзанимљивији пасуси монографије о кути у Дубровнику 1348/1349. године, хрватског аутора Гордана Раванчића.²

II. Ране појаве заразних болести у српској историји

Заразне (морне или моровите) болести, праћене масовном смрћу људи и блага (стоке) јављале су се периодично у српским земљама средњег века. Међутим, све историјске вести о томе, до почетка добро познатих налета куге, тј. „Црне смрти“ средином XIV века и замаха њене неумољиве оштре косе, која је крчила пред собом, ипак нису бројне. Мада су и као такве довољне да се склопи слика опште атмосфере и прилика које су владале како код Срба тако и у осталим областима средњовековне Европе.³

Српски цар Стефан Душан (1346–1355) је са супругом, царицом Јеленом боравио на Светој Гори, последњих месеци 1347. и првих месеци 1348. године. Овај моменат, преседан по себи, да је једна женска особа, ма колико високог друштвеног ранга, боравила у „Богородичином врту“, којим се рушио древни обичај и препорука да женска нога не ступа у монашку заједницу Атоса, доводи се у везу са кугом која је владала у Медитерану односећи велики број жртава. Та кужна (пестијална) епидемија долазила је на Балкан са морских обала, од Јадрана и Јонског приобаља, а њу су разносили путници и трговци на бродовима, задржавала се, ширила, ломила и убијала у гушће насељеним срединама, градовима, на првом месту. Додуше, нема поузданијих и детаљнијих историјско-географских података о ширењу болести по унутрашњости

1) Т. Ф. Хайдаров, *Эпоха „Черной смерти“ в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII – первая половина XV вв.)*, Казань 2018.

2) Gordana Ravančić, *Vrijeme umiranja (Crna smrt u Dubrovniku 1348.–1349.)*, Zagreb 2010.

3) Pavo Živković, Vladimir Stolić, „Prevencija i liječenje kuge sredinom XIV stoljeća u Bosni i u Humu“, *Acta Facultatis medicae Fluminensis* 15/3-4 (1990), 65-67.

Балканског полуострва.¹ Речено језиком савремених епидемиолога, „пик“ куге у Југоисточној Европи, а тако и на територији Српског Царства је био у зиму и пролеће 1348. године.

Жртвом куге је постао и византијски великаш, севастократор Јован Анђео, намесник Епира и Тесалије, одани присталица цара Јована VI Кантакузина. Његова смрт, затим ширење болести по деловима Византијског царства удаљенијих од Цариграда, доприносили су ширењу панике и друштвеним немирима у РOMEЈСКОМ свету.² Дубровник је, по свој прилици, највише погођен таласима „Црне смрти“, као град отворен за морске комуникације, гушће насељен, са недовољно решеним санитарним чворовима и са мањом могућношћу, што би се данас рекло, држања „социјалне дистанце“.³

Још од позног средњег века и раног модерног доба веровало се да је ваздух главни фактор у преношењу кужних и фебрилних болести, а поред њега и распоред планета и звезда у астролошком смислу. Замимљиво је место код Рудолфа Гоклена Старијег (1547–1628) (Rodolfus Goslenius, Gocklen) „марбуршког филозофа“ који је на томе инсистирао.⁴ Када се мислило на степен могуће заражености и друге здравствене карактеристике истицале су се одређене физичке особине земље коју је насељавао одређени народ. Српска земља је, према описима путописаца и других аутора била генерално здрава, са

1) *Историја српског народа I*, Београд 1982, 543.

2) *Миодраг Ал. Пурковић*, „Итинерар краља и цара Стефана Душана“, *Гласник Скопског научног друштва*, 17 (1938), 239-244; Радослав М. Грујић, „Царица Јелена и хелија Св. Саве у Кареји“, *Гласник Скопског научног друштва*, 14 (1935), 43-59; а нарочито: G. C. Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Atos“, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954), 125-139.

3) Од старије литературе: Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* vol. I-III, (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938-1940); Lavoslav Glesinger, „Medicina u starom Dubrovniku“, у: *Veteris Ragusae medicina et pharmacia*, ed. Milan Šuput, (Zagreb: Pliva, s. a.), 9-22; Душанка Динић, „Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 5 (1960), 11-33; Vladimir Bazala, „Calendarium pestis (I)“, *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae* 2/1 (1962), 51-61; Vladimir Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene culture Dubrovačke Republike* (Zagreb: Dubrovački horizonti, 1972)

4) *De pestis febrisque pestilentis causis, subiecto differentiis et signis cum consilio prophylactico et curatorio gravissimarumque, quaestionum declaratione...*, a Rodolpho Goslenio, Marpurgi Cattozum 1607, 6. Он истиче преклапање Јупитера, Меркура и Сатурна коју су се нашли 1604. у „кући Стрелца“; тј. „qualis coniunctio non facta centenis“. (Уп. Michael Nostradamus, *I Centurio*, 35-37).

добром проветреношћу и чистим ваздухом.¹

Византијски историчар Михаило Кривовул даје опис куге у Цариграду из 1467. године и каже: „болест се прво јавља око жлезда, затим долази до тешке главобоље, тако да се код неких јавља и душевна поремећеност. Болест се завршава страшним грчевима, дрхтавицом, ужасним крицима оних који су умирали, чији је дах био кратак, тежак и смрдљив“.²

III. Корени старе српске есхатологије – језа и бојазан од друге половине XIV до краја XV века

Апокалиптичка расположења у српском средњовековном друштву дошла су не само из базичних доктринарних хришћанских текстова, извора побожности какви су Свето Писмо или литургијски текстови из богослужбених књига, али и образаца хагиографске књижевности. Турска најезда је свакако актуализовала апокрифне повести и покренула нека запретена пророчанства о Антихристу као непријатељу Цркве и хришћанске вере. Психоза страха од болести у средњовековним списима није толико приметна на први поглед у односу на оно расположење које долази од алегоријских слика неверничких најезди, нпр. упада „Агарјана и Исмаилћана“, где се Турци називају „пород Аспидин и штене Василисково“. У времену најезде Турака, од краја XIV века састављане су посебне молитве у којима се зазивала помоћ Божија. Српска деспотовина као и српске области непосредно пре њеног устројства знале су ко је *чедо Агарино безбожног Исмаила* („изчедіе Агарино, безаконнаго Измаила“). У тим судбоносним тренуцима, позивало се на молитвену помоћ, вапајима упућеним Пресветој Богородици и Св. Архангелу Михаилу, да их заштите, а нарочито да последњи устане на *ове нове Асирице* („новые сіе Асиреѳ“).³

1) Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Анонимов опис Источне Европе*, Београд 2013, 119 и даље.

2) Реља Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 58; Уп. Исти, *Појава и сузбијање заразних болести код Срба 1202-1813*, Београд 1965, *passim*.

3) „Двије старинске српске молитве“, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. 2 (св. 20), Београд 1866, 153.

„Знаци времена“, слике са небеса употпуњавале су се начином рачунања времена и једном необичном нумерологијом. Тада се навршавала 7.000. година, лето 1492. (5508 + 1492), а у којој је за Европљане откривен Нови Свет – Америка.¹ Есхатолошка криза, апокалиптичка настројења осећала су се и код православних Руса, а све је, такође, било везано са „8. век“, један нови миленијум који је наступао.² У Србији XV века апокрифи су цветали, тада настају преписи и списи као што су *Данилово пророштво*, *Виђење Исаије*, *Пандехово сказаније*, *Приче и пророчанства о разним Сибилема...*³ Средњовековна и рана модерна апокалиптичка расположења на Западу и њихови књижевни изрази свакако су се додиривали и са епидемијама.⁴

Тек након губитка државе страх се код Срба шири и у односу на болештине о чему нам сведоче хронике – стари летописи који, по правилу, вести о епидемијама доводе у контекст са атмосферским и астрономским знацима или природним катастрофама као што су били земљотреси. Тако се помињу комете („опашате“ или „опашите“) звезде, као што је било године 1456: „бист смртоносије у Новом Брду“.⁵ а у наставку белешке се каже: „разбијен беше под Београдом цар Мехмед од Јанкула, и стојаху две звезде

1) Sima M. Ćirković, „Kraj века – kraj sveta (strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom“, *Jugoslovenski istorijski časopis – Organ saveza istorijskih društava Jugoslavije*, 24, 1-2, (1996), 11-24. Исти, „Последње године у последњем столећу српско-византијских односа“, *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), сепарат.

2) Н. С. Борисов, *Последневная жизнь средневековой Руси накануне конца света*, Москва 2004. Уп. *Водолей – знак России (поверья, прозрения, пророчества) – Сборник*, ур. Александр Александрович Бобров, Москва 1992.

3) Томислав Јовановић, *Стара српска књижевност – хрестоматија*, Београд 2000; Види још: Никострат Саронски, *Слово пророка Сибила (осма књига судбине)*, Календаријум, Београд 1998), Уп: Пасо Rabanne, *Apokalipsa iz ere u eru*, ревелa Vera Ilijin, Beograd 1997, као и *Пророчанства Нострадамусова*, приредио М. Михајловић, Београд 1940. О средњовековним апокрифима, Сибиленим пророштвима, са старијом литературом, посебно: Радован Пилипович, Драгољуб Марьянович, „Сказание за Сибила при Сърби и България – приложение за разбирането на политическата есхатологија през књното средновековие“, *Всекидневнит живот в средновековна България*, София 23-24. октомври 2020. г. – Институт за исторически изследвания – БАН – секција Средновековна история, (рад у штампи).

4) Bernard Mc Ginn, *Visions of the End (Apocalyptic traditions in The Middle Ages)*, Columbia University Press, New York 1979; *A Companion to the Premodern Apocalypse*, (Companions to The Christian Tradition), edited by Michael A. Ryan, Leiden-Boston, Brill 2016.

5) „Летописац госпде српске“ је Шафарикова компилација мањих српских летописа: *Pamatky drevniho pismenictvi Jihoslovanuv*, dil predhozi, sebral a vydal Pavel Josif Šafarik, v Praze 1873, 79.

опашите, једна од запада, а друга од истока“.¹ Тада је од куте у Београду умро горљиви фрањевац Иван Капистран. Проучавалац српске средњовековне књижевности Милорад Панић Сурепа (1912–1968) се са поменом источне и западне комете поиграо тумачећи то на начин да су то заправо источни и западни освајачи српских земаља.² За годину 1468. један анонимни летописац бележи: „беше смртоносије у граду Новом Брду и другде“.³

Сусрет са болешћу описао је на лапидаран начин калуђер Петар који је 1536. године у манастиру Св. Николе у Дубочици преписивао Четворојеванђеље, тј. рекавши да је добио „три пришта на челу своје и лежао три месеца и две недеље, свега сто и пет дана“, а да је рукопис завршио после свога оздрављења.⁴

IV. Есхатолошка и апокалиптичка напетост и епидемије у српским писаним изворима од XVI до почетка XIX века

Ратови, болести и природне катастрофе су привлачиле пажњу људи од пера прошлих векова. Састављачи старих српских записа и писци древних летописа обрађали су пажњу на болести и о њима писали као о пратећим појавама других друштвених и елементарних непогода. Српски писани извори, настајали од стране калуђера и људи везаних за Православну цркву и њен идејни свет, када помињу и пишу о болестима, стварају код читаоца осећај есхатолошке напетости, која у крајњој линији иде до натегнутости и напрегнућа апокалиптичког ишчекивања Судњег дана.

Прожетост страхом нагонила је писмене људе да у астрономским феноменима такође виде неке наговештаје несрећа које су падале на српску земљу. Звезде репатице би често „најављивале“ болештине, понекад су се комете тумачиле као предзнаци „промене царстава и власти“, а за ратне прилике узимала су се помрачења и друге приказе „великих светила“ – Сунца и Месеца.

1) Исто, 79.

2) Милорад Панић Сурепа, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 1965, 42.

3) „Летописац госпде српске“, 81.

4) Реља Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 58.

У српском језику се за кугу, али и друге тешке смртоносне заразне болести, користи израз „чума“ који има један митолошки призвук. Он означава оно зло митско биће које ноћу вреба жртве да их загребе и инфицира својим прљавим ноктима или стреља отровним стрелама из зеленог лонца, а можда се, и по неким веровањима, ноћу преко оцака и тавана шуњала у кућу „да однесе ђецу“. У време браће Јакшића који су владали Сремом у једном летопису је забележено да је 1509. године била „суша и глад и куга“, а неколико лета раније, једна „година је била гладна, а друга морна“.¹

Оно друго име „Морија“ које се такође односи на кугу, са великим „М“, је такође митска персонификација болештине, а име јој потиче од општераспрострањеног индоевропског корена. Морија није штедела људе и њихово благо, један запис из времена око 1540. године сведочи: „Бист мор овцам на Шар-планину и по всем планинам“², а белешка са Цетиња из 1541. каже како: „Бист смртоносије“...³ Тај интервал болести на Балкану захватио је Тројанске планине, Крстац Гору, Мокренску Гору и Матору Планину, односно, по данашњој номенклатури Проклетије, Шару, Водно код Скопља и планину Балкан.

Нарочито су занимљиве летописачке белешке:

(7060 = 1552) „Јави се *опаши́та звезда*,

(7062 = 1554) Бист Киропасха, (тј. Благовести су пале на сам дан Васкрса),

(7063 = 1555) Бист чума по всеј земљи српској,

(7064 = 1556) Бист смртоносије,

(7063 = 1555) Бист трус велиј, и Скопље град низложи се и ини гради и зданија многа и храми низложише се“.⁴

И године 1585. „бист чума по всеј земљи српској“, како саопштава један запис⁵, а у исто време на другом месту, вели се да је „била јака глад и погубљење од Исмаиљћана да језик није могао да искаже толико зло и пакошћење“, а

1) Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 259. Даље: *Родослови и летописи*...

2) Милорад Панић Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 1967, 74.

3) М. Панић Суреп, *н. д.*, 74.

4) М. Панић Суреп, *н. д.*, 76; *Родослови и летописи*, 265-266.

5) *Родослови и летописи*, 269.

све то стоји у вези са доласком „безбожних Скита“, који су као „свирепи језици дошли на наслеђе“.¹

Реч чума (чоума, чюма) је у класичним српским средњовековним остварењима означавала кужну болест, оно што би се латински називало *pestis*.² Она се тако одржала и постоји код свих великих и историјских православних народа: Бугара, Срба и Руса, као *чума*, а продрла је штавише и у мађарски и румунски језик као *csuta* и *чѸмѸ*.³

У старијој европској медицинској литератури, на прелазу из XVI у XVII век, означавани су турски војници, они регрутовани из дубине азијских пространстава, као они који су главни кривци за ширење куге и других зараза. Тако се, лекар из Срема, тј. сремског комитата (*Comitatus Syrmien-sis*), Мартин Мариковски (*Martin Marikowzky*), позивао на књигу Јохана Прингла у којој је нашао податак да је управо у ратовима са Турцима из 1566. године: „*Fide digni namque scriptores testantur, tempore bellorum turcicorum in patria nostra gestorum, maiorem exercitus christiani partem morbis epidemicis, quam armis Ottomannicis esse interemtam*“.⁴

И пред крај XVI века помињала се једна „опашица звезда“, која имаше „опаш прилика“, а чији су краци ишли из правца Цариграда.⁵ Библијска представа о четири јахача из Откривења, тј. четири јахача Апокалипсе, говори о коњаницима који излазе након отварања печата, и то: Први јахач са стрелама на коњу белцу, Други јахач на риђану са великим мачем, Трећи јахач на вранцу са мерилима (вагом, теразијама) и Четврти јахач на коњу сивцу, а „коме је име Смрт“. Та четири јахача Апокалипсе представљају самог непомјаничког Антихриста, а јесу

1) Иван Степановић Јастребов, „Податци за историју цркве у Старој Србији, по изворима на српском и турском језику са предговором Пантелије Славкова Срећковића“, *Гласник Српског ученог друштва*, 40 (1874), 189.

2) Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд 1863, 480.

3) *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, edidit Fr. Miklosich, Vindobonae 1863-1865, 1128.

4) Martin Marikowzky, *Ephemerides syrmienenses seu observationes physico-medicae constitutionum anniversariarum, incyti Comitatus Syrmienensis, vicinarum partium...*, Vindobonae, MDCLXVII (1767), 3. (Merito itaque conqueritur Celeb. D. Ioh. Pringle in cedro dignis Observationibus suis morborum castrensiarum, pag. 211, scqq. febris castrensis hungaricae, (quae anno primum 1566. in Imperatorio orta exercitu, sparso dein per maximam parte Europae contagio (naturam nondum satis distincte esse enodatam)).

5) *Родослови и летописи*, 269.

персонификације рата, глади и болсети, а на крају и страшне смрти која узима данак у људским душама идући за прва три коњаника. (Отк, 6, 1-7). Сви српски записи који говоре о глади и несташици хране, по правилу том приликом бележе и текућу цену жита, као да су имали за упутство речи последње новозаветне књиге у којој се за Трећег јахача, тј. Глад каже: „мјера пшенице за динар, и три мјере јечма за динар, а уље и вино немој ускратити“. (Отк, 6, 6).

Атанасије Даскал, Србин, који је писао у Русији, може се назвати и српским повесничаром Велике Сеобе и пратећих околности Великог бечког рата 1683–1699. године. Он је саставио географско-историјски опис српских земаља за руску принцезу Софију Алексејевну (1657–1704), старију сестру руског цара Петра Великог. Наиме, овај писац је ситуацију у српском земљама око 1691. године описао на следећи начин, где се може видети извесна стилизација 6. главе Откривења Јовановог: „И тако Господ све оне три напасти, – од којих је Давид само једну на град свој примио, – у садашње време пустио је на српску земљу; прво помор, затим мач и помор заједно, и ропство и глад жестоку, тако да су људи српски јели месо пасије и месо људи мртвих који су умрли од глади. Све је ово било у моје дане и очи моје видеше. Лежаху лешеве помрлих људи српских по свим улицама великог Београда. И по свим пољима његовим и на свим путевима његовим лежаху мртви и не бејаше никога да их покопа“.¹ Атанасије Даскал свему даје једну богословско-интинувитивну димензију: „Слушајте, вољени, да вам кажем каква знамења и страховања бејаху тада. Тих дана јавише се најпре са небеса многа знамења, а затим земљотрес, у ваздуху промена и међу људима многа пометња и негодовања и глад. И чудна нека прорицања говораху“.²

Римокатолички хроничар фра Стипан Маргитић отавио је сведочанство које се подудара са страхотама о којима приповеда Атанасије Даскал, наиме његов запис из 1690. године сачувао се посредно у Хроници фра Николе

1) Атанасије Даскал Србин, *Из летописа српских царева и о војевању цара турског са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље*, приредио Душан Певуља, Бања Лука 2019, 41.

2) *Исто*, 42.

Лашванина, а глад и време болести у Босни тамо су описани на следећи начин: „Куд год бих се мако, лежаху мртваци: нит се копаху, нит имадијаше тко. Људи јиђаху ресу дискову, с дрвја кору, винову лозу, псе, мачке. У Сарајеву изидоше дјеца матер мртву; у Бањој Луци, кога би обисили, обноћ би га гладни људи свга изили“.¹

Тако тешка времена рађала су празноверје, а практиковање сујеверица и сличних комуникација са паством није била страна духовним лицима који су се упуштали у ову опасну псеудодуховну игру каква је, на пример, могла бити чарање са гатањем.²

Када се сагледају друштвене и политичке прилике у српским земљама са краја XVII века, не изненађује појава употребе апокрифних молитви које су у свакодневной побожности на прост народ често остављале много јачи утисак него уобичајене ортодоксне аколутције. На једном Требнику из Поусорског краја, који се данас чува у Теслићу, налазимо сведочанство „записа од главобоље“ и мустру шестокраке звезде која се „писала“ болесницима, као и „Соломонов печат“, тј. стилизовани пентаграм, петокраку звезду изведену из једног потеза. Свештеник који је користио овакву медицину, остављао је утисак правог врача (целебника), а ефекат његовог „духовног“ рада не можемо у изворима пратити детаљније. Могло би се само претпоставити колико је био цењен и поштован у друштву, ако би неко, након његове „духовне“ активности, из ко зна којих разлога оздравио. На поменутом Требнику стоји и досад непознати облик „Молитве против Нежита“ у којој се та нечиста сила, тј. она која је крива за онемоћалост пацијента, на Христово питање одговорила како је решила да „оде по главу човеку... испит мозак и очи“. Сам свештеник је читао молитву, понављајући речи Господње, запретивши: „Врати се Нежиту у гору и у пустињу и у мора дубину и немаш с народом Христовијем и мир на овијем рабом Божјим и родом. Амин“!³

1) Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 1981, 164-165; Уп. Robert Jolić, „Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine“, *Hercegovina* 1 (26), 2015, 192.

2) Леонтије Павловић, *Гатање у XVII веку према два Пљеваљска рукописна псалтира*, посебан отисак из Гласника Етнографског музеја, бр. 50, Београд 1986, 173-185.

3) Архива Архиепископског намесништва теслићког Епархије зворничко-тузланске,

Терапија окужених је према саветима Григоровићевог зборника који датује из XVII века изгледала овако: „када има човек пришт *кјумни* дори се не учини голем. Нащд ракли сапуна и мало ситна папра и чесн белога лука и живога вара и црвенога гнуса од кокоши и смеси све и налепи на пришт и да стоји један ношт или веће. Неће бити нити ће порастати“.¹ Оваква алтернативна медицина, посматрано из данашње перспективе била је преовлађујућа. Једна терапија како треба лечити зубобољу записана је и на књизи „Историја о Црној Гори“ митрополита Василија Петровића Његоша, која је издата у Москви 1754. године, а све се своди на мешању „соли, бибера и шпирита од ракије“ и метању мелема на оболели зуб.²

Пишући за руску принцезу, Србин Атанасије Даскал потврђивао је један манир и хришћанску православну интуицију која је била својствена и руским летописцима. Све руске летописне вести о болестима имају формулацију „бистъ моръ“ и иду увек уз остала катастрофична саопштења: чудне астрономске појаве, земљотресе и све редом. Са друге стране, у руској летописачкој традицији, чувен је „новгородски мор“, кроз који се даје опис како природних небеских појава, тако и стања људи-страдалника погођених болестима. Они су кроз хришћанску призму добили добро познату заслужену казну за своје упорно огреховљено стање.³ Помрачење месеца, можда је, за српске земље најбоље и најнепосредније описано у запису из 1661. године: „помрче Сунце у подне и видеше се звезде, другога марта у среду крстопоклону часнога поста и био је мрак један час и више“.⁴

Немогућност редовног црквеног живота, пустошење храмова и страдање свештенства за време Великог бечког рата 1683–1699. године урезало се у народно предање Западне Србије, у коме се каже да је један јеромонах из

Теслићки требник, прва половина или средина XVIII века, љубазношћу протојереја-ставрофора Миладина Вуковића, архијерејског намесника теслићког.

1) Р. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 59.

2) Записи који се налазе на дигитализованом примерку из Библиотеке Матице српске.

3) Т. Ф. Хайдаров, „Новгородский мор „лета 6925–6928““, *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*, выпуск 8 (2017), 304-309.

4) А. Вукомановић, „Лѣтопись царемъ сръбскимъ“, *Гласник Друштва србске словесности*, XI, (1859), 136

древне Петрове цркве у Расу, одлазио на вис са кога би се молио Господу Богу: „Боже, нека је крштено све што се родило; нека је венчано све што се узело и нека је опојано све што је умрло. Амин“!¹

Пар деценија доцније раванички летописац описује тешко стање иза ратне 1739. године, односно након записа о сремачкој кути у Лединцима, код њега иде приповедање о тешкој болести која је остављала иза себе сакате људе: „24. јануара 1740. године био је потрес земље, два пута, у подне и у поноћ, веома. Тога лета болест велика (болџанъ крепкая) и горка костобоља (горкая костоболя) и многим људима и женама и јуношама и девицама изопадаше и ноге и руке, и многи осташе топали (=сакати, богаљи), и без руку. Тада је била међу народом велика жалост (скорбъ) и туга и плач неутешна, и многи домови опустеше од куге“.² Четири године касније (1744) „јави се знамење на небу: звезда репата с вечера ка западу, а реп пладнини (!?) и тако је исходила и сјала док не зађе, од месеца децембра 25. до фебруара 15. и тада у зору показа се на истоку ова звезда, глава ка горе, а реп према северу, и тако је излазила за седам дана у зору и сијала је док је дневена светлост није преузела (надјачала)“.³

Индикативан је опис куге и других пратећих несрећа, јер једно зло никад не иде само, у случају Ливно: „Лета Господњег 1743-ег, месеца јуна, дана 30, беше Божијим допуштењем да се потресла земља и обруши се град стари Ливно, а и по другим местима, и тако је било колебање земље, да су стари људи говорили како тако нешто нису видели. Тада дође и морија у град Ливно године горе уписане“.⁴

Вести о кути на Балкану, која је пламтила из централних области чули су се у Босни већ 1759. године, када је римокатолички редовник записао: „Тешка куга још од лани онамо унутра по турској земљи, и дошла је чак до

1) Чедомир Марјановић, *Историја Српске цркве*, Београд 2001, 190.

2) *Родослови и летописи*, 317-318; М. Панић Суреп, н. д, 159.

3) *Родослови и летописи*, 318; Раванички летопис је објавио српски књижевник Милорад Шапчанин, а цитати о кути у Карловцима, Лединцима, Земуну и Срему на странама 15-17. заједно са описима костобоље и сушице. („Летопис Раванички, од Милорада Шапчанина“, *Гласник Српског ученог друштва*, 20 (1866), 1-22).

4) Љуба Ковачевић, „Белешке и натписи“, *Гласник Српског ученог друштва*, 56 (1884), 349.

Ушћупа (Скопља) и ближе амо...".¹

Према сарајевском хроничару Мула-Мустафи Башескији куга је харала у Сарајеву и околини 1784. године, а болест се прво јавила у „селу Слатина код Горажда“. Овај јаничарски ветеран је сматрао да су неминовни предзнаци и весници ове болести следећи: „кад се много света роди, кад се зачну свађе по махалама, кад небо зацрвени, кад се не поштују стари обичаји“. И баш тада се не треба чудити што зараза не престаје.²

V. Сујеверни епилог и налети куге почетком XIX века

Што се тиче „прорицања“, једне психолошко-интуитивне прекогниције, чудног начина објашњавања друштвене стварности, појава ентузијастичних проповедника, више или мање везаних за Цркву, за овај период српске историје, а везано за болести, немамо превише извора. Са друге стране занимљиво је да се код познатог европског „пророка“ и глобалног социјалног прогностичара Мишела Нострадамуса, западни балкански простор редовно повезује са кутом. Нострадамусова књига је доживела познато енглеско издње 1672, а прво издање јој је из 1555. године. Помори овог дела Европе били су симптоматични и симболични, свакако инспиративни за алегоријског песника са профитијским амбицијама какав је управо био загонетни и контроверзни француски лекар. У његовим пророчким центуријама на једном месту читамо:

„Скувана у Далмацији жабља крв и млеко
Дар сукоба поред Триља, тамо куга преко...

Кроз Славонију целу голем плач са јауком
У Равени и око ње, монструм рођен с бауком“!³

1) М. Панић Суреп, *н. д.*, 172. Нејасно је код аутора навођење сарајевског Гласника Земаљског музеја из 1924, тј. очигледно се ради о покушају да се ухвати веза са Ј. Јеленићем, *Хроника Сутјеског самостана*, који је објављиван у том часопису 1924. и 1926. године.

2) Овде је М. Панић Суреп нетачан у датацији, залаже се за 1761. годину, а према тексту Башескије из ГЗМ, куга је била 1784. године, а коју детаљно описује са горњим образложењем, а на много места помиње осипе, врунице и поморе у Сарајеву и околини са знамењем: гром, земљотрес, шарени пас који завија кад и хоца; види: „Kronika Mule Mustafe Bašeskije“, пријев из turskoga Riza ef. Muderizović, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (1918), 69-70.

3) *Milk, frog's blood prepared in Dalmatia. / Conflict given, plague near Treglia: / A great cry will be sound through all Slavonia, / Then a monster will be born near and within Ravenna.*

Таласи болести које су заплускивале Балканско полуострво и српске земље нису престајали кроз читав XVII и XVIII век. „Црна чума“ је на „Сињем мору“ била присутна од средине XIV века. Кугом су били погођени Задар и нарочито Дубровник 1347/1348. године, а Сплит 1353. године. Куга се опет јавила у Дубровнику 1691. године, па 1784 ко зна колико још пута на којим местима... У Вараждину и западној Славонији куга је харала 1675. и 1739. године, а исто тако ове друге наведене године морила је и Пожегу и Пожешку котлину. У Северној Далмацији, око Дрниша и у Загори 1731. године, а око Сплита, Пољица, Клиса и Сиња куга је узимала свој данак у људским жртвама 1783. и 1784. године. У горњем Срему, око Ирига и Сремске Каменице чувена је куга из 1795. и 1796. године. Један од последњих налета куге у XIX веку био је у Приморју, у доњој долини Цетине и око Макарске 1815. године, баш када се ова болест јавила у Србији и Бугарској, неколико година доцније. Крајем XVIII и почетком XIX века има неколико спорадичних помена куге и мањих описа помора, а најзанимљиви је опис куге у околини Кратова из 1814. године:

„Ово је писаније мене грешног Теодосија јеромонаха Дечанца игумана манастира Лесновског са братијом. Била је ове године велика чума по свој земљи турској и по градовима и по селима и по морским обалама и тада су бежали Кратовци у Лесновски манастир, 14 кућа са све чељади, и седеше 5 месеци и у том гневу Божијем и страху саградисмо келије доле испод куле са молитвама Светога архангела Михаила и Светог преподобног оца Гаврила“.¹ Овај запис сведочи о народном поверењу у црквену јерархију као и о одговорности лица у мантији да се изгради карантин уз манастир за све придошлице погођене епидемијом.

У енглеском издању из 1672. није *Treglia*, већ место *Balene*, уп. *The True Prophecies Or Prognostications of Michael Nostradamus Physician, To Henry II, Francis II, and Charles IX Kings of France; and One of The Best Astronomers That Ever Were. A Work Full of Curiosity and Learning*, Translated and commented by Theophilus Garencieres, London 1672, 71; Centurio (II, 32).

1) Ћорѓи Поп Атанасов, *Црквено то книжевно наследство на Лесновскиот манастир*, Штип 2019, 38.

Извори и литература

А. Необјављени извори

Архива Архијерејског намесништва теслићког Епархије зворничко-тузланске, *Теслићки требник*, прва половина или средина XVIII века.

Б. Објављени извори

А. Вукомановић, „Лѣтопись царемь сръбскимь“, *Гласник Друштва сръбске словесности*, XI (1859), 144-159.

Атанасије Даскал Србин, *Из летописа српских царева и о војевању цара турског са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље*, приредио Душан Певуља, Бања Лука 2019.

Ex Thucydide institutum funebris orationis apud athenienses; et Periclis oratio funebris item pestis atheniensis. Omnia ordine ex libro secundo historiae, Glasgae 1755.

Иван Степанович Јастребов, „Податци за историју цркве у Старој Србији, по изворима на српском и турском језику са предговором Пантелије Славкова Срећковића“, *Гласник Српског ученог друштва*, 40 (1874), 182-257.

Љуба Ковачевић, „Белешке и натписи“, *Гласник Српског ученог друштва*, 56 (1884), 327-360.

„Kronika Mule Mustafe Bašeskije“, prijevod iz turskoga Riza ef. Muderizović, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (1918), 29-102.

Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 1981.

Pamatky drevniho pismenictvi Jihoslovanuv, dil predhozi, sebral a vydal Pavel Josif Šafarik, v Praze 1873.

„Летопис Раванички, од Милорада Шапчанина“, *Гласник Српског ученог друштва*, 20 (1866), 1-22.

Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927.

Thucydides, with an English translation by Charles Forster Smith of the University of Wisconsin in four volumes, *History of Peloponnesian war*, books I and II, London 1956.

The True Prophecies Or Prognostications of Michael Nostradamus Physician, To Henry II, Francis II, and Charles IX Kings of France; and One of The Best Astronomers That Ever Were. A Work Full of Curiosity and Learning, Translated and commented by Theophilus Garencieres, London 1672.

В. Монографске публикације

Општа дела, приричници, књиге о кући и епидемијама

A Companion to the Premodern Apocalypse, (Companions to The Christian Tradition), edited by Michael A. Ryan, Leiden-Boston, Brill 2016.

John T. Alexander, *Plague in Muscovy, 1500—1700 (Bubonic Plague in Early Modern Russia, Public Health and Urban Disaster)*, Oxford 2003.

Vladimir Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene culture Dubrovačke Republike*, Zagreb: Dubrovački horizonti, 1972.

J. Ole Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge 2004.

Н. С. Борисов, *Посвседневная жизнь средневековой Руси накануне конца света*, Москва 2004.

Nühret Varlik, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)*, Chicago 2008.

Nühret Varlik, *Plague and the Contagion in the Islamic Mediterranean*, Newark 2017.

Водолей – знак России (поверья, прозрения, пророчества) – Сборник, ур. Александр Александрович Бобров, Москва 1992.

Robert S. Gottfried, *The Black Death – Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, New York – London 1985.

Lauren Disney, *Yersinia pestis: The Causative Agent of the Plague*, Gardner-Webb University 2001.

Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Анонимов опис Источне Европе*, Београд 2013.

Историја српског народа I, Београд 1982.

Томислав Јовановић, *Стара српска књижевност – хрестоматија*, Београд 2000.

Ruifu Yang, Andrey Anisimov, *Yersinia pestis: Retrospective and Perspective*, Advances in Experimental Medicine and Biology 918, Springer 2016.

Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* vol. I-III, Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938-1940.

Norman Cantor, *In the Wake of the Plague: The Black Death*

and the World It Made, New York 2001.

Norman Kantor, *U vrtlogu kuge (Crna smrt i svet koji je ona oblikovala)*, Beograd 2010; *The Black Death*, ed. Don Nardo, San Diego 1999.

Реља Катић, *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд 1965.

Реља Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990.

Надя Манолова-Николова, *Чумавите времена*, Софија 2004.

Чедомир Марјановић, *Историја Српске цркве*, Београд 2001.

William H. McNeil, *Plagues and peoples*, New York 1976.

P. Odorico et collab. S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmezas, *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVII-e siècle)*, Paris, Editions de l'Assiciation Pierre Belon, 1996.

Daniel Panzac, *La Peste dans l' Empire Ottoman (1700 –1850)*, Louvain 1985.

Пророчанства Нострадамусова, приредио М. Михајловић, Београд 1940.

Gordan Ravančić, *Vrijeme umiranja (Crna smrt u Dubrovniku 1348.–1349.)*, Zagreb 2010.

Милорад Панић Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 1967.

Горѓи Поп Атанасов, *Црковното книжевно наследство на Лесновскиот манастир*, Штип 2019.

Raso Rabanne, *Apokalipsa iz ere u eru*, pevela Vera Ilijin, Beograd 1997.

Никострат Саронски, *Слово пророка Сибила (осма књига судбине)*, Календаријум, Београд 1998.

Солун и Българите: Историја, памет, съвремие, Софија 2019.

М. В. Супотницкий, Н. С. Супотницкая, *Очерки по истории чумы*, Кн. I, Чума добактериологического периода, Москва 2006.

М. В. Супотницкий, Н. С. Супотницкая, *Очерки по истории чумы*, Кн. II, Чума бактериологического периода, Москва 2006.

Т. Ф. Хайдаров, *Эпоха „Черной смерти“ в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII – первая половина XV вв.)*, Казань 2018.

Philip Ziegler, *The Black Death*, London 2007.

Bernard Mc Ginn, *Visions of the End (Apocalyptic traditions in The Middle Ages)*, Columbia University Press, New York 1979.

Енциклопедије и речници

Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских III*, Београд 1863.

Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present, ed. George Childs Kohn, New York 2007.

Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum, edidit Fr. Miklosich, Vindobonae 1863-1865.

Антикварске књиге о куги

Adami Chenot condam S. C. R. A. M a consilii medicis et Transilvaniae protomedici Historia pestis transilvanicae annorum 1770. et 1771, opus posthumum iussu regio edidit et praefatus est Franciscus Schraud, Budae 1799.

Gerardi Bergensis medici iurati Reip. Antverpiensis, *De pestis perservatione libellus*, Antverpiae 1565.

Theodori Bezae, *De pestis contagio et fuga dissertatio*, Lugdunum Batavensis, 1636.

De pestis febrisque pestilentis causis, subiecto differentiis et signis cum consilio prophylactico et curatorio gravissimarumque, quaestionum declaratione..., a Rodolpho Goclenio, Marpurgi Cattorum 1607.

J. N. J., *Theses de causis pestis in aere quas amplissimae facultatis medicae consensu praeside Philippo Jacobo Phil. et Medic. D. P. P. Examine Eruditorum submitit Abrahamus*, Reg. Pruss, Regiomonti 1687.

Martin Marikowzky, *Ephemerides syrmienses seu observationes physico-medicae constitutionum anniversariarum, incyti Comitatus Syrmensis, vicinarum partium...*, Vindobonae 1767.

Gustavus Orrareus, *Descriptio pestis quae anno 1770. in Jassia et 1771. in Moscva grassata est*, Petropoli 1784.

Pestis descriptio, causae signa omigena, et praeservatio, authore Gulielmo Gratarolo Bergomate Medico, Parisiis 1561.

Pestis Neapolitana, Romana et Genuensis annorum 1656. et 1657, fideli narratione delineata et commentariis illustrata dictantia suis medicina practica studiosis Petro Castro, Veronae 1657.

Historia Pestis Sirmiensis annorum 1795. et 1796, iussu regio scripsit Franciscus Schraud, t. 1-2, Budae 1802.

Г. Чланци и расправе

Vladimir Bazala, „Calendarium pestis (I)“, *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae* 2/1 (1962), 51-61.

Jelena Barišić, „Utjecaj bolesti na povijest – primjer epidemija“, *J. appl. health sci* 5 (2) (2019), 225-236.

Boro Bronza, „Austrian Measures for Prevention and Control of the Plague Epidemic Along the Border With the Ottoman Empire During the 18th Century“, *Scripta medica* (2019), 177-184.

D. M. Wagner, „Yersinia pestis and the Plague of Justinian 541-543 AD: a genomic analysis“, *The Lancet infectious diseases*, vol. 14, issue 4, 319-326.

Lavoslav Glesinger, „Medicina u starom Dubrovniku“, у: *Veteris Ragusae medicina et pharmacia*, ed. Milan Šuput, (Zagreb: Pliva, s. a.), 9-22.

Радослав М. Грујић, „Царица Јелена и ћелија Св. Саве у Кареји“, *Гласник Скопског научног друштва*, 14 (1935), 43-59.

„Двије старинске српске молитве“, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. 2 (св. 20), Београд 1866, 136-156.

Душанка Динић, „Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 5 (1960), 11-33.

Pavo Živković, Vladimir Stolić, „Prevencija i liječenje kuge sredinom XIV stoljeća u Bosni i u Humu“, *Acta Facultatis medicae Fluminensis* 15/3-4 (1990), 65-67.

Robert Jolić, „Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine“, *Hercegovina* 1 (26), (2015), 187-213.

Elizabeth Carpentier, „Autour de la Peste Noire: Famines et Epidemies dans l'Histoire du XIVE Siecle“, *Annales: Economies*,

Societes, Civilisations, 17 (1962), 1062-1092.

Карпончзау Кароли, *Schraud Ferenc emlekezete (У спомен на др Ференца Шрауда, у: Симпозијум „200-годишњица сремске-ришке куге“ (зборник радова)*, Нови Сад 1996, 48-55.

Marija Kocić, Haris Dajč, „Kuga u ranomodernom Beogradu: uzroci, strahovi, posledice“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 33 (1), (2014), 152-161.

Marija Kocić, Nikola Samardžić, „Kuga u Istanbulu sredinom XVIII veka prema izveštajima evropskih savremenika“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 38 (1-2), (2019), 30-80.

Robert J. Littman, „The plague of Athens (Epidemiology and Paleopathology“, *Mount Sinai Journal of Medicine*, 76 (2009), 456-467.

Надя Манолова-Николова, Милена Петкова-Енчева, *За чумната епидемия на Балканите в край на XVII – началото на XVIII век, у: Културна и медицинска антропология (Сборник в чест на проф. Минчо Георгиев)*, София 2015, 166-171.

Dragoljub Marjanović, „Memories of plague in late 8th and early 9th century byzantine historiography“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 38 (1-2), 2019, 8–20.

Javier Martinez, „Political Consequences of Plague of Athens“, *Graeco-Latina Brunensia*, 22-1 (2017), 135-146.

Lee Mordechai, Merle Eisenberg, „Rejecting Catastrophe: The Case of Justinianic Plague“, *Past and Present, The Past and Present Society*, № 244 (2019), 3-50.

Леонтије Павловић, *Гатање у XVII веку према два Пљеваљска рукописна псалтира*, посебан отисак из Гласника Етнографског музеја, бр. 50, Београд 1986, 173-185.

Радован Пилипович, Драгољуб Марьянович, „Сказание за Сибила при Сърби и Българи – приложение за разбирането на политическата есхатология през късното средновековие“, *Всекидневният живот в средновековна България*, София 23-24. октомври 2020. г. – Институт за исторически изследвания – БАН – секция Средновековна историја, (рад у штампи).

Миодраг Ал. Пурковић, „Итинерар краља и цара

Стефана Душана", *Гласник Скопског научног друштва*, 17 (1938), 239-244.

Gordan Ravančić, „Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća“, *Povijesni prilozi* 33 (2007), 195-213.

G. C. Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Atos“, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954), 125-139.

Т. В. Тутубалина, „Человек, открывший миру возбудителя чумы“, *Здоровье. Медицинская экология. Наука*, 4 (67), (2016), 80-83.

Sima M. Ćirković, „Kraj veka – kraj sveta (strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom)“, *Jugoslavenski istorijski časopis – Organ saveza istorijskih društava Jugoslavije*, 24, 1-2, (1996), 11-24.

Сима Ђирковић, „Последње године у последњем столећу српско-византијских односа“, *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), сепарат.

Т. Ф. Хайдаров, „Новгородский мор „лета 6925–6928““, *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*, выпуск 8 (2017), 304-309.

Боғумил Храбак, „Кута у Балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године“, *Историски гласник*, 1-2 (1957), 19-37.

Боғумил Храбак, „Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800“, *Историјски зборник*, год. II, број. 2 (1981), 5-41.

Vogumil Hrabak, „Talasi kuge na bosanskohercegovačkom upravnom prostoru 1463-1800“, *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*, 29 (1989), 19-36.

Веселин Чајкановић, „Тукидидов опис атинске куте“, *Нова искра*, бр. 4, год. X, (1911), 113-114.

САЖЕТАК

Аутор пише о заразним болестима које су се у периодичним интервалима појављивале у српским земљама од средине XIV до прве половине XIX века. Болести као историографска тема су присутне у страној и домаћој историографији. Што се тиче српског историјског сучељавања са заразама, оне су почевши од епидемије куге („Црне смрти“) у XIV веку ишле под руку са турским освајањем и додатно су допринеле стварању апокалиптичког осећања у друштву. Есхатолошка

напруженост и сујеверја била су масовна реакција на низак степен здравствене културе, а кроз такве појаве испољавао се нарочити идејни свет популарног српског хришћанства.

Кључне речи: епидемије, Срби од XIV до XIX века, апокалиптична расположења, друштвене и културолошке последице зараза, сујеверја, црквена реакција на социјалне катастрофе.

РЕЗЮМЕ ЕПІДЕМІЇ В ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ З ОСОБЛИВИМ НАГОЛОСОМ НА СЕРБСЬКИЙ ДОСВІД

У тексті йдеться про епидемії, які з'являлися в різних часових інтервалах на територіях населених Сербамі (XIV-XIX ст.). Захворювання як тема і предмет досліджень існують в іноземній і національній (сербській) історіографії. Що стосується сербського історичного зіткнення і досвіду з інфекційним зараженнями, починаючи з чуми в XIV ст. ("Чорної смерті"), разом з турецьким захопленням Балканського півострова, все це сприяло виникненню апокаліптичних настроїв у суспільстві. Есхатологічна напруга і марновірство було масовою реакцією на низький рівень культури охорони здоров'я і через такі явища став видимим концептуальний світ народного сербського християнства.

Ключові слова: епидемії, Срби з XIV до XIX ст., апокаліптичні настрої, громадські та культурні підсумки захворювань, забобони, церковна реакція на суспільні катастрофи.

SUMMARY EPIDEMICS IN HISTORY AND HISTORIOGRAPHY WITH SPECIAL REFERENCE TO THE SERBIAN EXPERIENCE

Text deals with epidemics, which in periodical intervals emerged in Serbian Lands from middle of XIV till first half of XIX century. Diseases as historical theme and object of researches are presented in foreign and national (serbian) historiography. Concerning to serbian facing and historical experience with contagions, starting with epidemics of plague („Black death“), which was synchronized with

turkish (ottoman) conquering, epidemics additionally contributed to making apocalyptic sense in the society. Eschatological tensions and superstitions were massive reactions on low grade of health culture, and through those phenomena was provided ideological world of serbian popular christianity.

Keywords: epidemics, Serbs from XIV to XIX century, apocalyptic sense, social and culture consequences of contagions, superstitions, church reactions on social catastrophes.